

Δασκαλάκη: Διάλογος και διαλεκτική

Μαρία Δασκαλάκη : *Διάλογος και διαλεκτική. Η επίδραση του Πλάτωνα στη συγκρότηση της εγελιανής έννοιας της διαλεκτικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2017, 160 σ., 12,70 €.

Κρίνει ο Νίκος Φούφας (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

nikosfoufas@hotmail.com

Το βιβλίο της Μαρίας Δασκαλάκη *Διάλογος και διαλεκτική. Η επίδραση του Πλάτωνα στη συγκρότηση της εγελιανής έννοιας της διαλεκτικής*, αποτελεί μια σημαντική και πρωτότυπη συμβολή, καθώς αφορά μια θεματική που, όσο γνωρίζουμε, δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά στην εγχώρια φιλοσοφική έρευνα.¹ Η συγγραφέας επιχειρεί κατά κύριο λόγο να διασαφηνίσει τις επιδράσεις των ύστερων διαλόγων του Πλάτωνα *Παρμενίδη*, *Σοφιστή* και *Φίληβου*, στη συγκρότηση της διαλεκτικής μεθόδου του Χέγκελ κατά τη λεγόμενη περίοδο της Ιένας, η οποία είχε ως επιστέγασμα τη συγγραφή και την έκδοση της *Φαινομενολογίας του πνεύματος* (1807), καθώς και την περαιτέρω εγελιανή κριτική επεξεργασία της πλατωνικής μεθόδου στις *Παραδόσεις για την ιστορία της φιλοσοφίας*. Όπως δηλώνει εξάλλου από την εισαγωγή του βιβλίου της η Δασκαλάκη, σκοπός είναι να φωτιστεί το ίδιο το εγχείρημα του Χέγκελ για την αναζήτηση της απόλυτης γνώσης, με οδηγό τις δικές του διατυπώσεις για την πλατωνική διαλεκτική (σ. 17).

Στο πρώτο κεφάλαιο, το οποίο φέρει τον τίτλο «Η μέθοδος ως ριζική αμφιβολία και η γένεση της διαλεκτικής στον Χέγκελ», η Δασκαλάκη πραγματεύεται τη θεωρητική ενασχόληση του νεαρού Χέγκελ με το ζήτημα του σκεπτικισμού, η οποία εντάσσεται στην «κριτική του στη φιλοσοφία του ανακλαστικού στοχασμού (Reflexionsphilosophie)» (σ. 23) και την οποία εκφράζει στο κείμενό του για τη *Διαφορά της φιλοσοφίας του Φίχτε και του Σέλλινγκ*. Ωστόσο, η στάση του Χέγκελ προς τον σκεπτικισμό, συνεχίζει η Δασκαλάκη, χαρακτηρίζεται από μια διπλότητα: υπάρχει η ακραία μορφή του, η οποία

¹ Εδώ αξίζει να αναφέρουμε κάποιες κύριες θεωρητικές συνεισφορές όσον αφορά την εγελιανή διαλεκτική και τη σχέση της με την πλατωνική, με τις οποίες συνομιλεί η Δασκαλάκη: K. Düsing, *Hegel und die Geschichte der Philosophie: Ontologie und Dialektik in Antike und Neuzeit* (1983), H.-G. Gadamer, *Hegel und die antike Dialektik* (1961), R.-P. Horstmann, *Dialektik in der Philosophie Hegels* (1978), F. Kümmel, *Platon und Hegel. Zur ontologischen Begründung des Zirkels in der Erkenntnis* (1968), M. Riedel (επιμ.), *Hegel und die antike Dialektik* (1990). Μία μελέτη γραμμένη στα ελληνικά, η οποία αναλύει τη διαλεκτική στον Πλάτωνα και τον Χέγκελ, αλλά την οποία η Δασκαλάκη δεν χρησιμοποιεί, είναι αυτή του Κ. Ράντη, *Εισαγωγή στη διαλεκτική: Από τον Πλάτωνα στον Μαρκούζε* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015).

οδηγεί στην απόγνωση και στην αδυναμία θεμελίωσης οποιασδήποτε γνώσης, μορφή την οποία επικρίνει ο Γερμανός φιλόσοφος· και υπάρχει ο σκεπτικισμός ως ριζική αμφιβολία, η οποία μπορεί να ενσωματωθεί στο φιλοσοφικό εγελιανό σύστημα και να αποτρέψει τον περιορισμό και την αποστέωση της φιλοσοφίας σε έναν άγονο δογματισμό. Ο σκεπτικισμός, κατά την οπτική γωνία του Χέγκελ, δύναται να είναι γόνιμος «ως αμφισβήτηση με προσδιορισμένη αναφορά» (σ. 26). Σε αυτό ουσιαστικά το σημείο, η συγγραφέας εισάγει μία από τις κύριες εγελιανές έννοιες, η οποία εμφανίζεται στη *Φαινομενολογία* και την οποία θα επεξεργαστεί στη συνέχεια του βιβλίου της, αυτή της *προσδιορισμένης άρνησης*: «Σύμφωνα με τον Χέγκελ, αυτή η μορφή σκεπτικισμού μπορεί να αποτελέσει την υπέρβαση των δυσκολιών που δημιουργούν τόσο ο δογματισμός όσο και η φιλοσοφία της υποκειμενικότητας και να οδηγήσει σε μια νέα σύνθεση της γνώσης και της αλήθειας, εφόσον, αν τον αντιληφθούμε ως “προσδιορισμένη άρνηση, μια νέα μορφή έχει άμεσα ανακύψει κι έχει συντελεσθεί εντός άρνησης η μετάβαση”» (σ. 26).² *Εκείνο το στοιχείο το οποίο διαφοροποιεί λοιπόν τον σκεπτικισμό που είναι δεμένος με την αληθινή φιλοσοφία από τον σκεπτικισμό που οδηγεί στον μηδενισμό και την αδιαφορία απέναντι σε κάθε περιεχόμενο είναι η άρνηση ως προσδιορισμένη»* (σ. 26-27).

Στην προέκταση της ιδέας της προσδιορισμένης άρνησης, η Δασκαλάκη εκτιμά πως θεμελιώδες γνώρισμα της διαλεκτικής, όπως την συλλαμβάνει ο Πλάτων στον *Σοφιστή* και καθορίζει εντέλει την εγελιανή διαλεκτική, είναι εν πρώτοις αυτό της «άρνησης ως *διαφοράς*» (σ. 27). Έχουμε, ήτοι, στο πλαίσιο της αρχαίας σκέψης την εισαγωγή μιας ριζοσπαστικής κατανόησης της άρνησης, όχι ως αξεπέραστης εναντίωσης ή διχασμού μεταξύ δύο εννοιών ή δύο όντων, «αλλά ως *διαφορά*[ς] εντός της σχέσης» (σ. 27), η οποία θα βρει τη συνέχειά της στη συστηματική φιλοσοφία του Χέγκελ. Για τον Πλάτωνα και τον Χέγκελ, και αυτή είναι μια εκ των κεντρικότερων θέσεων του βιβλίου της Δασκαλάκη, το μη ον δεν εκλαμβάνεται ως εκμηδενισμός αλλά ως η παρουσία μιας διαφοράς στο εσωτερικό μιας ετεροσχασίας. Οι δύο όροι μιας σχέσης πλέον αποκτούν νόημα *εξαιτίας* ακριβώς της μη ταύτισής τους, της προσδιορισμένης άρνησής τους και όχι *εκτός/πέραν* αυτής. Ως εκ τούτου, μέσα στην αντιθετική σχέση δύο όρων/αντικειμένων, ο ένας σχηματίζει την ταυτότητά του λόγω της διαφοράς του από τον άλλο, κάτι το οποίο κατά τη συγγραφέα αναδεικνύει την ιδιαιτερότητα της διαλεκτικής ως μορφής φιλοσοφίας, όπως αυτή θα εκφραστεί πιο συστηματικά από τον Χέγκελ.

Στο δεύτερο και έπειτα στο τρίτο κεφαλαίο, η Δασκαλάκη θα ανασυγκροτήσει τη γέννηση και τη διαμόρφωση της εγελιανής διαλεκτικής, όπως αυτή συντελείται από τη λεγόμενη περίοδο της Φρανκφούρτης, όταν ο Χέγκελ είναι ακόμη επηρεασμένος από τον φίλο του Χαίλντερλιν, μέχρι και την περίοδο της Ιένας και τη συγγραφή της *Φαινομενολογίας του πνεύματος*, όπου η ρήξη του Χέγκελ με τη φιλοσοφία του Σέλλινγκ είναι αμετάκλητη. Αυτή η ανασυγκρότηση λαμβάνει χώρα παράλληλα πάντα με τη συνέχιση της

² Το παράθεμα από τον Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, στο: *Gesammelte Werke*, τόμ. 9 (επιμ. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Hamburg: Meiner Verlag, 1968), σ. 57· Έγελος, *Φαινομενολογία του νου* (ηρόλ.-μτφρ.-σημειώσεις Γ. Φαράκλας· Αθήνα: Εστία, 2007), σ. 107.

διερώτησης από την πλευρά της Δασκαλάκη περί του ρόλου του σκεπτικισμού στον Χέγκελ κατά τη διάρκεια της περιόδου της Ιένας. Έτσι, αυτό το οποίο πρέπει να συγκρατήσουμε ως προς τα συμπεράσματα του δεύτερου κεφαλαίου είναι η θετική νοηματοδότηση της άρνησης ή η *θετικότητα της άρνησης*, η οποία καταλαμβάνει σταδιακά κεντρική θέση στην εγελιανή φιλοσοφία και στην οποία επιμένει η Δασκαλάκη. Η αντίθεση δεν νοείται στην εγελιανή φιλοσοφία ως κάτι το οποίο αποκλείει ή πολλώ μάλλον αφανίζει την ετερότητα, αλλά τουναντίον ως κάτι το οποίο εντός ακριβώς της σχέσης, την συγκροτεί και της δίνει τη δυνατότητα να αυτοπροσδιοριστεί και να αυτοεκδιπλωθεί μέσω της ενότητας. Μέσα στη σχέση, η ετερότητα λειτουργεί ως αυτό το οποίο αφενός αρνείται και αφετέρου προσδιορίζει, *δηλαδή ως προσδιορισμένη άρνηση*. Κάτι δύναται να προσδιοριστεί μόνο μέσω της αντίθεσής του προς κάτι άλλο. Η Δασκαλάκη φέρει εδώ ως παράδειγμα μια από τις συνθετότερες, χαρακτηριστικότερες και γονιμότερες αντιθέσεις του εγελιανού έργου, αυτή της απειρίας και της περατότητας: «Αυτή είναι η θεμελιώδης σκέψη που ωθεί τον Χέγκελ στην αξιοποίηση της θετικής επενέργειας της άρνησης, εφόσον η αντίθεση ανάμεσα στο πέρας και στο άπειρο μετατρέπεται σε ενότητα με τη διαφορά: το άπειρο είναι η ενότητα που ενέχει στο εσωτερικό της τη διαφορά ως περατότητα, ως προσδιορισμό» (σ. 39).

Εκτιμούμε πως πρέπει να συγκρατήσουμε δύο συμπερασματικά στοιχεία από το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου, τα οποία θα καθορίσουν ουσιαστικά το υπόλοιπο της θεωρητικής πρότασης της συγγραφέως. Κατ' αρχάς, πως μέσα από την κριτική την οποία ο νεαρός Χέγκελ ασκεί στη φιλοσοφία της υποκειμενικότητας (σε ένα γραπτό όπως η *Διαφορά των συστημάτων φιλοσοφίας του Φίχτε και του Σέλλινγκ*) αναδεικνύει εκ νέου, στη συνέχεια της πλατωνικής διαλεκτικής, τη θετική λειτουργία «της άρνησης ως προσδιορισμένης» (σ. 64), κάτι που συνακόλουθα θα τον οδηγήσει στην «αξιοποίηση της διαλεκτικής ως αποδεικτικής μεθόδου» (σ. 64). Κατά δεύτερον, η Δασκαλάκη κλείνει το εν λόγω κεφάλαιο, εκθέτοντας και τονίζοντας με σαφήνεια πως ο Χέγκελ είναι ο πρώτος φιλόσοφος στη νεότερη σκέψη ο οποίος αντιλαμβάνεται το βάθος και τη σημασία της πλατωνικής διαλεκτικής (όπως σημειώνει ο Χέγκελ στις *Παραδόσεις για την ιστορία της φιλοσοφίας*, η «αυθεντική διαλεκτική» βρίσκεται στον *Παρμενίδη* του Πλάτωνα),³ οικειοποιούμενός την και επί της ουσίας επαναπροσδιορίζοντας και προεκτείνοντάς την.

Όπως η Δασκαλάκη διασαφηνίζει από το άνοιγμα του τέταρτου κεφαλαίου, η επεξεργασία την οποία προτείνει συνίσταται ως επί το πλείστον «στις αναφορές του ίδιου του Χέγκελ στον Πλάτωνα σε σχέση με το ζήτημα της διαλεκτικής» (σ. 69), τουτέστιν τονίζει πως δεν εξαντλεί τη συνθετότητα του ζητήματος. Βασικό ζήτημα, το οποίο θέτει εδώ η Δασκαλάκη, είναι η κατανόηση από την πλευρά του Χέγκελ του ρόλου της άρνησης στον *Παρμενίδη*, καθώς και η ερμηνεία του της ελεατικής σκέψης, ούτως ώστε ακολούθως να συλλάβει τον τρόπο με τον οποίο ο συγγραφέας της *Φαινομενολογίας του πνεύματος* θα στοχαστεί πάνω στον *Φίληβο* και τον *Σοφιστή*, παράγοντας μια καινούργια εννοιακή

³ Βλ. το εγελιανό απόσπασμα των *Παραδόσεων της ιστορίας της φιλοσοφίας* στο οποίο παραπέμπει η Δασκαλάκη, *Διάλογος και διαλεκτική*, σ. 67.

προσέγγιση της διαλεκτικής. Αν και ο Χέγκελ, όπως επισημαίνει η Δασκαλάκη, «αναγνωρίζει τη μεγάλη συνεισφορά του Παρμενίδη στην ανάπτυξη της φιλοσοφικής σκέψης, εφόσον υπήρξε, κατά την άποψή του, ο πρώτος φιλόσοφος που ανέδειξε τη σημασία του καθαρού σκέπτεσθαι έναντι του κόσμου των αισθήσεων» (σ. 75-76) ή την κεντρικότητα της προβληματικής του όντος, μολαταύτα «καταλογίζει στον Ελεάτη φιλόσοφο ότι παραμένει στο επίπεδο της αμεσότητας και της καθαρότητας του είναι, αρνούμενος οτιδήποτε δεν συνάδει με την αρχή αυτή» (σ. 77). Ο Παρμενίδης, σύμφωνα με τον Χέγκελ, εισάγει μια αντίθεση μεταξύ όντος και μη όντος η οποία φτάνει σε έναν άκαρπο δογματισμό και σε έναν αγεφύρωτο διχασμό.

Ο πρώτος που θα έρθει σε ρήξη με αυτήν την αντίληψη στο πλαίσιο της ελεατικής σχολής, θέτοντας τις βάσεις της «αντικειμενικής διαλεκτικής»⁴ και ανοίγοντας επί της ουσίας τον δρόμο στον Πλάτωνα, θα είναι ο Ζήνων. Έτι περαιτέρω η συμβολή του Ζήωνα κατά τον Χέγκελ είναι καθοριστική, διότι αναδεικνύει τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο μη είναι και το είναι. Χωρίς το πρώτο (το οποίο ο Χέγκελ το αντιλαμβάνεται ως την άρνηση) δεν μπορούμε να συγκροτήσουμε μια γνώση περί του όντος. Η Δασκαλάκη υπογραμμίζει: «Αυτή η κίνηση συναγωγής τού είναι από το μη είναι δημιουργεί τη γέφυρα ανάμεσα στα δύο, σπάζοντας έτσι την απολυτότητα με την οποία τίθεται η διαφορά τους στην παρμενίδεια σκέψη. [...] το μη είναι εξακολουθεί να είναι αναληθές στη σκέψη του Ζήωνα, αλλά είναι ο λόγος για τον οποίο μεταβαίνουμε στην αλήθεια του όντος» (σ. 78).

Στο πέμπτο κεφάλαιο η Δασκαλάκη ασχολείται, πιο ενδελεχώς πλέον, αφενός με τη διαλεκτική στα πλατωνικά έργα *Παρμενίδης*, *Σοφιστής* και *Φίληβος*, αφετέρου πιο επιστημονικά με την εγγεγραμμένη ανάγνωση και επαναπροσέγγισή τους. Το στοιχείο στο οποίο στέκεται είναι η εξέταση των καθολικών ειδών από τον Πλάτωνα, και ειδικότερα αυτών της ταυτότητας και της διαφοράς. Ο Πλάτων εκφράζει με σαφήνεια στον *Σοφιστή* τη θέση ότι το μη ον δεν είναι ενάντιο στο ον αλλά διαφορετικό από αυτό (*Σοφιστής* 257b), και πως αμφότερα διαπερνούν όλα τα υπόλοιπα καθολικά είδη. Το μη ον τίθεται επομένως «ως διαφορά σε σχέση με κάποιο άλλο» (σ. 106), ως μια μορφή άρνησης. Ον και μη ον σχετίζονται και ετεροκαθορίζονται στον Πλάτωνα, κάτι που καθορίζει με ριζικό τρόπο την εγγεγραμμένη προοπτική: «Το μη ον του *Σοφιστή*, το οποίο διαπερνά όλα τα καθολικά είδη, φαίνεται να είναι μια συγκεκριμένη μορφή άρνησης, η οποία μας επιτρέπει τη διάκριση των όντων και άρα και τη γνώση τους ως προσδιορισμένων μέσω της διαφοράς τους από τα άλλα. Αυτή η διαφορά έχει συγκεκριμένη αναφορά, όπως επίσης και όνομα: είναι η προσδιορισμένη άρνηση, την οποία είδαμε ότι ο Χέγκελ έχει ανακηρύξει σε βασικό μοχλό της ανάπτυξης της μεθόδου του. Αυτή είναι που δημιουργεί τη διαφορά ανάμεσα στη μέθοδο ως αφηρημένη άρνηση που οδηγεί στο μηδέν και στην άρνηση που παράγει γνώση» (σ. 106-107). Η Δασκαλάκη κλείνει αυτό το κεφάλαιο εκτιμώντας πως η πλατωνική διαλεκτική, αν και εμπεριέχει αντιφάσεις, περιέχει επίσης «μια δομή η οποία προαναγγέλλει την κατοπινή ανάπτυξη της εγγεγραμμένης διαλεκτικής» και η οποία «ολοκληρώ-

⁴ Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, στο: *Werke*, τόμ. 18 (Frankfurt: Suhrkamp 1969-1971), σ. 301.

νει τη διαλεκτική κίνηση ως γνώση της λογικής ανάπτυξης όλων των στιγμών του θεωρησιακού στοχασμού που είναι ήδη παρούσες στο ώριμο έργο του Πλάτωνα» (σ. 126).

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, η Δασκαλάκη προτείνει μια διεξοδική ανασυγκρότηση της κριτικής αποτίμησης της πλατωνικής διαλεκτικής από τον Χέγκελ. Αυτό που αναγνωρίζει με συνέπεια ο Χέγκελ στον Πλάτωνα είναι τα πρώτα βήματα που θα οδηγήσουν στην εγγελιανή θεμελίωση της διαλεκτικής ως μεθόδου σύλληψης του Λόγου (Vernunft) και ως μιας διαδικασίας που θέτει ως υψηλότερο αντικείμενο της αναζήτησής της τον ίδιο τον Λόγο ή την ίδια τη συνείδηση.

Η Δασκαλάκη –διανθίζοντας και διασαφηνίζοντας την προηγούμενη επιχειρηματολογία της– επανέρχεται στο ζήτημα της διαφοράς και της ετερότητας, όπως τις προσλαμβάνει ο Χέγκελ εξετάζοντας τους όψιμους διαλόγους του Πλάτωνα στις *Παραδόσεις για την ιστορία της φιλοσοφίας*: η ετερότητα για τον Πλάτωνα, και εφεξής για τον Χέγκελ, είναι μεσολαβημένη από την άρνηση που δεν εξουδετερώνει ούτε την ταυτότητα ούτε, το σημαντικότερο, την ετερότητα. Πλέον ο Χέγκελ σκέφτεται την «άρνηση την οποία είδαμε να επιτελεί ο θεωρησιακός στοχασμός –εκείνος που αίρει τόσο την ταυτότητα ως περατότητα, ως καθαρότητα του προσδιορισμού, όσο και τη διαφορά ως απόλυτη διάκριση του προσδιορισμένου από αυτό που δεν μπορεί να προσδιορισθεί, δηλαδή το άπειρο» (σ. 136). Αυτό το οποίο συνάγεται στα δικά μας τουλάχιστον μάτια από την τόσο μεθοδική ανάγνωση της Δασκαλάκη, μεθοδικότητα της οποίας το έκτο κεφάλαιο του βιβλίου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι πως η διαλεκτική στην εγγελιανή εκδοχή της μπορεί να απαλλαχθεί από τη συχνά επαναλαμβανόμενη κατηγορία πως είναι μια διαδικασία μέσα στην οποία η ταυτότητα εξαλείφει ισοπεδωτικά την ετερότητα/διαφορά. Αντιθέτως, διαπιστώνουμε πως η διαλεκτική μέθοδος όπως την αντιλαμβάνεται ο Χέγκελ *διανοίγει αναγκαστικά την ταυτότητα στην ετερότητα* μέσω της προσδιορισμένης άρνησης. Συνεπώς, η διττή ανάγνωση και ανασυγκρότηση της διαλεκτικής από τη Δασκαλάκη, τόσο στην πλατωνική όσο και στην εγγελιανή εκδοχή της, όχι μόνο αποτελεί γόνιμη θεωρητική συνεισφορά αυτή καθαυτή, αλλά νομίζουμε πως θέτει τις βάσεις για μια περαιτέρω και πιο διεξοδική διερεύνηση του ζητήματος της διαλεκτικής στον Χέγκελ από την εγχώρια φιλοσοφική κοινότητα.⁵

Δημοσιεύθηκε: 22.12.2019

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Φούφας, Νίκος: (Βιβλιοκρισία του:) Μαρία Δασκαλάκη: *Διάλογος και διαλεκτική. Η επίδραση του Πλάτωνα στη συγκρότηση της εγγελιανής έννοιας της διαλεκτικής* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2017). *Κριτικά* 2019-06, <<http://www.philosophica.gr/critica/2019-06.html>>.

⁵ Ο βιβλιοκριτής θα ήθελε να ευχαριστήσει εκ βαθέων τους ανώνυμους κριτές για τις χρήσιμες επισημάνσεις και διορθώσεις τους.